

Trgovina ljudima u cilju radne eksploatacije - sociološka perspektiva

Milica Batričević

Isidora Petrović

Uvod

Tema ovog rada biće neprepoznavanje fenomena trgovine ljudima zarad radne eksploatacije kao oblika trgovine ljudima u periodu postsocijalističke transformacije u Srbiji. Nastojaćemo da prikazemo na koji način društveni kontekst, odnosno prelazak sa socijalističkog na kapitalističko uređenje, određuje da li će se činjenica da je neko (bio) izložen trgovini ljudima zarad radne eksploatacije tumačiti kao odgovornost pojedinca ili društva o kom govorimo. Bipolarni poredak druge polovine 20. veka zamenjen je složenom dezorganizacijom sveta, praćenom rastom neravnomernosti, nejednakosti, kao i periferijalizacijom regiona i građanskih ratova (Kuljić, 2008: 40). Takav nov poredak stvorio je grupu konkurentskih snažnih kapitalističkih država koje sarađuju i sa druge strane ekonomski i politički periferijske slabe države (Hirsch 2001; Hofbauer 2004, prema: Kuljić, 2008: 40). *Nakon nestanka „Drugog” iščezao je i Treći svet, preostali su centar i pocepana i geografski nehomogena periferija* (Kuljić, 2008: 40). *Globalizacija omogućava brzo preseljavanje i beg kapitala* (Vuletić 2006: 2007, prema: Kuljić, 2008: 42), a zbog pokretljivosti kapitala opada cena radne snage. *Zastarelo znanje stvara strah kod neobučениh radnika, pa je restrukturisanje privrede u zemljama periferijskog kapitalizma brutalnije nego u metropolama* (Kuljić, 2008: 42). U tom smislu, društveni kontekst stvara potrebu da se trgovina ljudima zarad radne eksploatacije, kada se o njoj govori iz sociološke perspektive, razume najpre kroz strukturalni položaj radnika uopšte. Tom problemu ćemo da pristupimo kroz posmatranje promena u epohalnoj svesti, koju možemo definisati kao preovlađujuću idejno-političku i moralno-političku svest omeđenog šireg vremenskog razdoblja o pravcu poželjnog razvoja društva i glavnim neželjenim smetnjama tom razvoju (Kuljić, 2000). Ona se formira unutar glavnih ideologija svog doba, a oblikuju je ključni društveni sukobi koji se otvoreno ili indirektno prelamaju kroz glavna politička zbivanja. Epohalna svest je doživela krupne promene nakon pada Berlinskog zida usled: 1) nestanka organizovanog ideološko-državnog otpora antisocijalističkim idejama nakon ukidanja jednopartijskih socijalističkih režima u Evropi, 2) različitih ograničavanja širenja ovih ideja (zabrana, kritika, demonizacija) (Kuljić, 2000).

Sa završetkom Hladnog rata, potreba da se kapitalizam nametne i opstane kao bezalternativan iziskuje novu interpretaciju i vrednovanje tekovina socijalizma poput sistema socijalne zaštite, obrazovnog i zdravstvenog sistema, kao i zaštite radnih prava, naročito u društvima koja u svom istorijskom iskustvu imaju socijalističko uređenje. U Srbiji su nakon 1989. godine započele systemske promene, tako što je uveden politički pluralizam i legalizovana i legitimisana tržišna privreda zasnovana na privatnom vlasništvu (Cvejić, Lazić, 2008: 112). U cilju legitimizacije tržišta kao efikasnog i jedinog mogućeg načina organizacije ekonomske aktivnosti, a usled nedostatka kritike sa leve, radna prava se podređuju interesu vlasnika kapitala¹. Zakon o radu (ZOR), donet 2014. godine po hitnom

¹Ilustracije radi, u trenutku kada se u javnosti pojavljuju vesti o nehumanom postupanju prema radnicima korejske kompanije Jura, premijer Aleksandar Vučić govori da je reč o „hajci na stranog investitora” i da „moramo da izbacimo tu socijalističku samoupravnu svest iz sebe”. Videti: <http://www.nspm.rs/hronika/aleksandar-vucic-na-15.-godisnjicu-djindjicevog-ubistva-podicicu-mu-spomenik-u-beogradu.html?alphabet=l>, posećeno 13. 3. 2017. godine

postupku i bez javne rasprave, nije doprineo, kako je najavljivano, povećanju zaposlenosti, već je fleksibilizacija radne snage zapravo značila lakšu mogućnost da radnik bude otpušten.

Kapitalizam se temelji na principu maksimizacije profita i takvom logikom stavlja profit ispred ljudi. Prema marksističkom stanovištu, u kapitalističkoj privredi, malobrojna manjina poseduje sredstva za proizvodnju. Radnik niti poseduje dobra koja proizvodi, niti ima bilo kakvu kontrolu nad njima. Njegovom radu se pridaje novčana vrednost, a troškovi rada ocenjuju na jednak način kao troškovi potrebni za sirovine i strojeve². Poput robe koju proizvodi, radnik je prepušten na milost i nemilost tržišnim snagama, zakonu ponude i potražnje. U razdobljima ekonomskih kriza ili recesija mnogi će se radnici naći bez posla, gotovo bez ikakvih sredstava za život (Haralambos, 2002: 688).

Krajnji cilj rada u kapitalizmu je stvaranje viška vrednosti, odnosno profita eksploatacijom zaposlenih radnika od strane poslodavca (nezavisno od načina na koji je regulisan pravni, odnosno formalni status zaposlenja); krajnji cilj trgovine ljudima je ostvarivanje zarade za trgovce ljudima kroz eksploataciju žrtve³. I trgovina ljudima funkcioniše na principu ponude i potražnje. S jedne strane, nezaposlenost, siromaštvo, socijalna isključenost, ratovi, politička nestabilnost, porodično nasilje, diskriminacija utiču na ljude da, u potrazi za boljim životom ili samo u borbi za opstanak, potraže posao, nastave školovanje ili izgrade život u nekom drugom gradu ili zemlji; s druge strane, u eri globalizacije, u razvijenim i bogatijim zemljama postoji rastuća potražnja za jeftinim proizvodima, jeftinim radom i jeftinim uslugama (Grupa autorki, 2011: 49).

U radu, migracije koje za cilj imaju preživljavanje pojedinaca ili porodice, usled nedostatka radnih mesta u zemlji iz koje osoba potiče ili nedostupnosti istih, ne posmatramo kao pitanje slobodnog izbora već egzistencijalne prinude. U situaciji visoke nezaposlenosti i nepostojanja pregovaračke moći sindikata, od radno sposobnog stanovništva koje nema zaposlenje stvara se armija rezervne radne snage. Jedna od posledica zamene samoupravnog socijalizma kapitalističkim načinom proizvodnje jeste i zamena kolektivističkih vrednosti individualističkim. U društvenom, ekonomskom i političkom smislu na snazi je glorifikacija ideje o pojedincu koji nosi odgovornost za sopstvene uslove života i okolnosti u kojima se našao. Takođe, iako ga kao takvog prepoznaje još i klasična liberalna ekonomska doktrina, pojedinac je više nego ikada u istoriji istaknut i tretiran kao pravni subjekt, jer jedino na taj način može zaštititi ne svoja ljudska prava, već prvenstveno pravo na posedovanje i sticanje imovine, te da ima mogućnost da pravno stupi u vlasnički odnos. Uz to, individualistička ideologija obezbeđuje da se taj isti subjekt pojavi kao samostalni, privatni preduzetnik koji će „preuzeti inicijativu” i, uprkos tome što su za njegov ekonomski uspeh zaslužni angažovani radnici, kao i drugi pozitivni podsticaji koji dolaze iz okruženja, posluži kao figura koja argumentuje uspeh pojedinca u kapitalizmu, ali i njegovu odgovornost za sopstvenu sudbinu, brišući značaj okolnosti i spoljašnjih prinuda koje su oblikovale pojedinčevo delovanje.

²Na primer, reklama Privredne komore Srbije 2014. na televiziji CNN imala je cilj da privuče strane investitore porukom da u Srbiji postoji jeftina i visokokvalifikovana radna snaga. Videti: <https://www.youtube.com/watch?v=XEpUrhGvBo0>, posećeno 13. 3. 2017. godine

³Videti: <http://www.ASTRA.rs/cinjenice-o-trgovini/sta-je-trgovina-ljudima/>, posećeno 3.4.2017.

Problematizovanje trgovine ljudima u kontekstu radne eksploatacije u pravu regulisanom neoliberalnom ideologijom dekontekstualizuje se od šire eksploatacije u kapitalizmu i zakonskim tretiranjem često biva posmatrano kao individualni čin, pojedinačno pravno kršenje norme. U svetlu toga, smatramo da se ne može govoriti o žrtvama trgovine ljudima u cilju radne eksploatacije, a da se šire ne govori o položaju radnika uopšte. Ta vrsta kontekstualizacije važna je za posmatranje neoliberalnih kapitalističkih radnih odnosa zato što su upravo ekonomski i njima sledstveni društveni tokovi ti koji održavaju i obnavljaju eksploatatorski obrazac, u cilju kreiranja ranjive, lako zamenjive, jeftine ili čak, protiv sopstvene volje, besplatne radne snage.

Definisanje radne eksploatacije u cilju trgovine ljudima

U zakonodavstvu Republike Srbije postoji više pravnih instituta koji mogu biti dovedeni u vezu sa prepoznavanjem i sankcionisanjem radne eksploatacije ljudi. Kada je reč o radnoj eksploataciji, neretko se koristi pojam radno ropstvo koji izaziva emotivne reakcije i empatiju kod ljudi, no bitno je naglasiti da je ropstvo bila legalna tekovina određenog doba, odnosno legalna priznata institucija, dok je trgovina ljudima kriminalizovana na međunarodnom nivou⁴ u modernom kapitalizmu.

Srbija je ratifikovala više međunarodnih konvencija koje regulišu trgovinu ljudima i prinudni rad: UN Konvenciju o transnacionalnom i organizovanom kriminalu i Protokol za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom, Konvenciju Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima, Međunarodna organizacija rada (MOR) Konvenciju br. 29 o prinudnom radu, kao i MOR Konvenciju br. 105 o ukidanju prinudnog rada (ASTRA, 2015a). Prinudni rad u Srbiji je zabranjen članom 26 Ustava Srbije, dok Krivični zakonik Republike Srbije u članu 388 sankcioniše trgovinu ljudima „Ko silom ili pretnjom, dovođenjem u zabludu ili održavanjem u zabludi, zloupotrebom ovlašćenja, poverenja, odnosa zavisnosti, teških prilika drugog, zadržavanjem ličnih isprava ili davanjem ili primanjem novca ili druge koristi, vrbuje, prevozi, prebacuje, predaje, prodaje, kupuje, posreduje u prodaji, sakriva ili drži drugo lice, u cilju eksploatacije njegovog rada, prinudnog rada, vršenja krivičnih dela, prostitucije ili druge vrste seksualne eksploatacije, prosjačenja, upotrebe u pornografske svrhe, uspostavljanja ropskog ili njemu sličnog odnosa, radi oduzimanja organa ili dela tela ili radi korišćenja u oružanim sukobima”. Sam pristanak lica na eksploataciju ili na uspostavljanje ropskog ili njemu sličnog odnosa ne utiče na postojanje krivičnog dela. Međutim, treba primetiti da je pojam eksploatacije nejasno definisan u zakonima Republike Srbije (na primer, pojam se uopšte ne pojavljuje u Zakonu o radu). Takođe, međunarodni dokumenti ne definišu eksploataciju razrađeno niti sveobuhvatno.

U kontekstu radnog prava i zakonodavstva, bitno je postojanje Zakona o sprečavanju zlostavljanja na radu, gde se članom 6 zlostavljanje određuje kao „svako aktivno ili pasivno ponašanje prema zaposlenom ili grupi zaposlenih kod poslodavca koje se ponavlja, a koje za

⁴ Videti: <http://humantraffickingcenter.org/talking-trafficking-using-words-slave-slavery/>, posećeno 31.3.2017.

cilj ima ili predstavlja povredu dostojanstva, ugleda, ličnog i profesionalnog integriteta, zdravlja, položaja zaposlenog i koje izaziva strah ili stvara neprijateljsko, ponižavajuće ili uvredljivo okruženje, pogoršava uslove rada ili dovodi do toga da se zaposleni izoluje ili navede da na sopstvenu inicijativu raskine radni odnos ili otkáže ugovor o radu ili drugi ugovor”⁵. Zlostavljanje na radu predstavlja kompleksnu pojavu vezanu za međuljudske odnose u radnoj sredini (Reljanović, 2015). Kako Reljanović primećuje, cilj zlostavljanja je „stvaranje atmosfere straha, neprijatnosti koje utiču na to kako zaposleni doživljava radnu atmosferu i stav poslodavca ili drugog zaposlenog (Reljanović, 2012)”. Slučajevi zlostavljanja na radu prijavljeni klinici za radno pravo Pravnog fakulteta Univerziteta Union u Beogradu pokazuju da su primeri potpune fizičke izolacije ređi, ali kada postoje, oni mogu preći u ponižavanje i fizičko maltretiranje (Reljanović, neobjavljen). Kada je reč o zlostavljanju, prevlađuje emotivni mobing u kojem zlostavljanje uzrokuje lični animozitet prema zaposlenom, a ne strateški zarad koristi na poslu u kojem bi se zaposleni naterao na otkaz i sl. (Reljanović, neobjavljen). Zlostavljanje na radu je kontinuum različitih pritisaka koji imaju različite efekte i posledice po zaposlenu žrtvu. Potrebu za isticanjem zlostavljanja vidimo u tome što se elementi istog mogu prepoznati u različitim oblicima kršenja prava zaposlenih, a istovremeno i u slučajevima radne eksploatacije. Mnogi slučajevi radne eksploatacije upravo zbog poistovećivanja sa zlostavljanjem na radu ne bivaju prepoznati kao poseban vid radne eksploatacije. Slučaj zaposlenih u fabrici Jura koji je obeležio 2016. godinu po pitanju kršenja zaštite radnih prava pokazao je stepen normalizacije neoliberalnog kapitalizma u Srbiji jasnim stajanjem vlasti na stranu poslodavca, čak i pošto se utvrdilo da je poslodavac inspekciji rada darivao automobile, te da ona nije pronašla nepravilnosti u radu. Ovakva reakcija odgovornih lica izaziva nepoverenje građana u institucije i korumpiranost sistema, i istovremeno utiče tako da se zlostavljanje, kršenje prava radnika i najekstremniji oblici eksploatacije relativizuju.

Kako Reljanović⁶ ističe, sam pojam zaposlenog pravno je na različite načine regulisan. U Zakonu o radu (ZOR)⁷ pod zaposlenim se podrazumeva svako „fizičko lice koje je u radnom odnosu kod poslodavca”. Kako je za radni odnos potrebno sklopiti ugovor o radu, samo onaj radnik koji je sa poslodavcem sklopio taj ugovor vodi se kao zaposleni, dok drugi tipovi ugovora, poput onog o delu, privremenim i povremenim poslovima, nisu prepoznati. Ostali radnici smatraju se radno angažovanim i nemaju beneficije kao zaposleni. Istovremeno, u Srbiji Republički zavod za statistiku (RZS)⁸ pod zaposlenom osobom smatra lice koje je „najmanje jedan sat u posmatranoj sedmici obavljala neki plaćeni posao (u novcu ili nature)”, a u definiciju ulaze i pomažući članovi domaćinstva koji ne moraju biti plaćeni za rad. Pitanje pojma radnog odnosa i zaposlenog primenom ovih različitih tumačenja relativizovano je, a dodatno postojanje bele, sive i crne ekonomije dovodi do toga da sami radnici nisu svesni svog statusa. Istovremeno, posledica nejasnih normiranja u vidu ZOR koji služe tome da poslodavac obezbedi postojanje minimalne cene rada samo za one radnike koji su zaposleni sa ugovorom o radu ili pravila RZS koje služe prikrivanje pravih statistika o

⁵ Videti: Službeni glasnik RS, br. 36/2010

⁶ Videti: <http://radnik.rs/2017/01/za-koga-vazi-minimalna-plata-od-22-620-dinara/>, posećeno 10. 4. 2017.

⁷ Videti: Službeni glasnik RS, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014 i 13/2017 - odluka US

⁸ Videti: <http://radnik.rs/2017/01/za-koga-vazi-minimalna-plata-od-22-620-dinara/>, posećeno 10. 4. 2017.

radnoj snazi, odnosno stope zaposlenosti i nezaposlenosti stvaraju zbunjenost radnika o njihovom radnom statusu. Za izradu Ankete o radnoj snazi i njoj razrađene metodologije za merenja Republički zavod za statistiku koristi međunarodne preporuke i definicije (Međunarodne organizacije rada i zahteva Eurostata). Dakle, *država primenjuje „restriktivno” shvatanje pojma „zaposleni” kada radniku treba obezbediti određena prava (kao što je minimalna zarada), ali kada je potrebno izračunati broj nezaposlenih, država pribegava drugačijim definicijama zaposlenog lica*⁹. Političke implikacije ovakve statistike su takve da se šalje poruka da je nezaposlenost efektivno manja nego što jeste, uprkos činjenici da građani na svojoj koži osećaju sve veću egzistencijalnu neizvesnost usled nemanja posla. *„Višak ljudi” kao posledica deindustrijalizacije i razvoja poluperiferije, prikazuje se još uvek kroz prizmu „normalnosti” zaposlenosti i to određenog tipa zaposlenosti, što uopšte ne odgovara dominantnom modelu „ekonomije preživljavanja” na poluperiferiji. Tako postoji opasnost da se putem statistike problemi više zamagljuju nego što se jasno identifikuju* (Blagojević, 2012: 22).

Prema izveštaju Beogradskog centra za ljudska prava o stanju ljudskih prava u 2016. godini, tek oko 22% radno sposobnog, odnosno 14% od ukupnog stanovništva je zaposleno sa punim radnim vremenom i na neodređeno vreme; na jedno zaposleno lice dolaze gotovo četiri radno sposobna lica koja nemaju posao, rade u crnoj ili sivoj zoni, ili su angažovani van radnog odnosa (Grupa autora, 2017: 51). Istovremeno, prema podacima Asocijacije slobodnih i nezavisnih sindikata Srbije, objavljenim tokom marta ove godine, između 300 i 320 hiljada ljudi ne prima redovno plate, odnosno oni su fiktivno zaposleni, jer osim plate, nemaju druge beneficije, a ne mogu da traže socijalnu pomoć¹⁰. Ovo je pokazatelj neusklađenosti sistema socijalne zaštite i sfere rada, a teret ovog raskoraka je na radnicima.

Zakon žrtve trgovine ljudima prepoznaje kao žrtve, a ne kao zaposlene. To često nije u skladu sa samopercepcijom tih žrtava (koji sebe često kao takve ne prepoznaju), a taj raskorak je povezan sa nejasnom regulativom i njenim posledicama. Posledica ZOR ili pravila RZS, koji predstavljaju formalizovane norme neoliberalne ideologije, je normalizacija eksploatacije i loših radnih uslova. Ti društveni uslovi dovode do toga da sami pogođeni ne znaju da li da se posmatraju kao „žrtve” ili „zaposleni” koji su učesnici u „standardnim i normalnim” radnim odnosima. Konfuzija koja vlada s obzirom na to šta je zvanična definicija zaposlenog, šta je statistička zaposlenost i s obzirom na činjenicu da su mnogi ljudi primorani da rade u sivoj ili crnoj ekonomiji usled nemogućnosti da na drugi način prežive, dodatno se komplikuje u situaciji trgovine ljudima. Najveći broj radne trgovine ljudima prisutan je u građevinskoj industriji, gde su stotine građana vrbovani za rad u ovoj industriji koja *kao radno intenzivni sektor, ima veliko učešće neformalnog rada i duge lance podugovaranja*¹¹. Upravo postojanje različitih formi neformalnog rada ostavlja prostor za različito (samo)tumačenje položaja radnika u njoj. Iako su žrtve svesne da su im oduzeti dokumenti i da nemaju potpisan ugovor, te da zakonski nisu zaposleni, radnici žrtve trgovine ljudima

⁹ Videti: <http://radnik.rs/2017/01/za-koga-vazi-minimalna-plata-od-22-620-dinara/>, posećeno 10. 4. 2017.

¹⁰Videti: <http://rs.n1info.com/a237155/Biznis/300.000-radnika-u-Srbiji-bez-redovne-plate.html>, posećeno 31.3.2017.

¹¹Videti: <http://www.astra.org.rs/wp-content/uploads/2015/10/ASTRA-biannual-2012-2013.pdf>, posećeno 3.4.2017.

često ne prepoznaju sebe kao žrtve. Normalizacija eksploatacije koja dovodi do toga da se eksploatacija u kontekstu rada generalno ne prepoznaje zakonski, ili u odnosu na koju, kada je prepoznata kao kršenje radnog prava, izostaje reakcija relevantnih društvenih aktera, čini da radnici žrtve trgovine ljudima sebe razumeju najpre kao obespravljene radnike. Ovakvo nepostojanje distinkcije posledica je kontinuuma eksploatacije svih radnika, kako na radnom mestu u zemlji odredišta, tako i u zemlji porekla, u ovom slučaju Srbiji. Iskustvo radnika na crno je takvo da se njihov rad, kada se o njemu govori u javnosti, ne tretira kao pitanje egzistencijalne prinude, već svesno i ciljano kršenje zakona, a sa druge strane slučajevi poput Jure 2016. godine ili radnika Goše¹² iz 2017. pokazuju da ni radnici koji se nalaze u beloj zoni sfere rada nisu zaštićeni. U svetlu toga, umesto skupa pojedinačnih slučajeva koji se predstavljaju kao nehuman odnos pojedinaca prema radnicima, potrebno je kontekstualizovati, politički delovati i reagovati prema pitanju rada, radnog prava i pojave trgovine ljudima zarad radne eksploatacije kao najizrazitijeg oblika eksploatacije kao sistemskog problema samog kapitalizma.

Slučajevi radne eksploatacije – primeri toka radnje u slučaju trgovine ljudima

Podaci NVO ASTRA za period od 2002–2016. godine, od svih identifikovanih žrtava, kao najčešći vid eksploatacije beleže seksualnu eksploataciju – 58,6%, radnu eksploataciju – 13,8%, prinudu na prosjačenje – 6,6% i prinudno sklapanje braka – 5,97%, a zabeleženi su i slučajevi u kojima dolazi do preklapanja nekoliko različitih vidova eksploatacije u istim slučajevima (Baza podataka ASTRE). Cilj trgovine ljudima je ostvarivanje profita kroz eksploataciju, bilo da se radi o seksualnoj eksploataciji, prinudnom radu, prinudnom prosjačenju, prinudi na vršenje krivičnih dela, ilegalnom usvojenju, prinudnim brakovima, trgovini organima ili nekom drugom obliku. Jedan od uobičajenih stereotipa je da trgovci svoje žrtve izlažu isključivo seksualnoj eksploataciji, te da su samo žene i devojčice ugrožene, a zanemaruju se drugi oblici eksploatacije (Grupa autorki, 2011: 48). Najčešće, žrtve radne eksploatacije su odrasli muškarci različitih obrazovnih profila i godina, na gradilištima u inostranstvu (Grupa autorki, 2011: 53).

Prvi slučaj radne eksploatacije ASTRA je zabeležila 2005. godine i od tada je u proseku svaka šesta osoba kojoj je pomoć pružena preko ASTRINOG programa direktne pomoći prepoznata kao žrtva radne eksploatacije¹³. Takođe, prema podacima Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima, tokom 2014. godine 78% identifikovanih žrtava bile su žrtve radne eksploatacije¹⁴. Slučaj radne eksploatacije iz 2009. godine u građevinskoj kompaniji SerbAz Project and Construction LLC (SerbAz) u Azerbejdžanu, na koji ćemo se često osvrnati, predstavlja jedan od najvećih, ako ne i najveći slučaj u ovom regionu. Prema

¹² Više o slučaju Goša videti na linku: <http://www.bilten.org/?p=17998>.

¹³ Videti: <http://www.astra.org.rs/wp-content/uploads/2015/10/ASTRA-biannual-2012-2013.pdf>, posećeno 3.4.2017.

¹⁴ Videti: <http://www.centarzztlj.rs/images/download/IZVESTAJ%20O%20RADU%202014.pdf>, posećeno 24.4.2017.

podacima angažovanih radnika, u istoj situaciji se našlo između 920 – 1040 njih, državljana Srbije, Bosne i Hercegovine i Makedonije (ASTRA, 2015a).

Obrazac je najčešće sledeći: posredstvom registrovanih firmi, preko agencija koje često nemaju licencu za vršenje ove delatnosti, ili preko poznanstava, radnici podstaknuti i ohrabreni pojedinačnim pozitivnim iskustvima i mogućnošću da zarade više nego što bi zaradili u Srbiji prihvataju poslovne angažmane bez prethodne provere¹⁵. Tokom puta ili kada stignu na odredište, trgovci ljudima žrtvama oduzimaju dokumente, čime oni gube pravni identitet¹⁶. Dokumenta se najčešće oduzimaju pod izgovorom sređivanja „radne vize”. Radnici uglavnom potpisuju unapred sumnjive ili nevažeće ugovore, uplaćujući određenu svotu na ime depozita ili troškova regulisanja boravišnih dokumenata koja im posle ne budu vraćene. Primera radi, radnici SerbAz-a su pre puta agenciji uplaćivali preko 800\$. Oni ni u jednom trenutku od momenta dolaska u Azerbejdžan nisu bili u posedu svojih dokumenata, već su dokumenta bila u sedištu kompanije. Samo na osnovu toga što im nisu obezbeđene dozvole boravka i radne dozvole, radnici su procenili da je uprava kompanije uštedela (tj. nezakonito zadržala) oko jedan milion dolara. Ono što karakteriše ovaj neplaćeni rad jeste to da zbog neregulisanih dokumenata i uopšte celokupne situacije radnici nisu u mogućnosti da prekinu ovakav odnos i napuste poslodavca bez obzira što su izloženi eksploataciji¹⁷. Slučajevi pobune zbog nerešenog statusa i uslova rada gušili su se pretnjom deportacijom i prijavljivanjem imigracionoj službi, čime se radnici primoravaju na dalji rad „na crno”. Primer ovakve prakse predstavlja slučaj koji je ASTRI prijavljen 2013. godine. Nakon pritužbi zbog uslova u kojima žive i neisplaćenih zarada, radnicima su vraćani pasoši, ali nisu isplaćeni. One koji nisu prihvatili to stanje, već su se bunili, posrednik je prijavljivao Imigracionoj službi zbog rada bez dozvole, nakon čega bi ih ova služba deportovala iz Rusije (ASTRA, 2015b).

Žrtve trgovine ljudima primorane su da rade po ceo dan bez odmora, a potpuni ili najveći deo ugovorene zarade ne dobijaju i nemaju pravo da se žale na uslove rada. Ukoliko je neko od radnika bio bolestan, to nije bio dovoljan razlog za humaniji tretman. Oni nisu bili hospitalizovani ni kada je to bilo neophodno. O tome svedoči primer radnika u Azerbejdžanu, o čijem zdravlju je „brinula” stomatološka sestra, koja je sopstvene izveštaje o zdravstvenom stanju radnika upravljala prema nalogima uprave. Tokom boravka u Azerbejdžanu tri radnika su preminula, a njihovoj smrti po rečima drugih radnika doprineli su loši uslovi u domovima i na samim gradilištima (ASTRA, 2015a). Uslove smeštaja i rada oslikava i slučaj radne eksploatacije radnika angažovanih u firmi Tradeunique D.O.O. iz Beograda za građevinske poslove u Sočiju, koji je ASTRA zabeležila tokom 2013. godine. Deo radnika bio je smešten u objekat koji je podsećao na garažu, bez prozora i mrokrog čvora, opremljen samo ormarima i ležajima. Na gradilištu gde je bilo angažovano između 900 i 1000 radnika radilo se po 12 sati dnevno, bez slobodnih dana, samo sa jednom pauzom u toku dana za obrok.

¹⁵ Videti: <http://www.astra.org.rs/wp-content/uploads/2015/10/ASTRA-biannual-2012-2013.pdf>, posećeno 3.4.2017.

¹⁶ Videti: <http://www.ASTRA.rs/cinjenice-o-trgovini/sta-je-trgovina-ljudima/>, posećeno 3.4.2017.

¹⁷ Videti: <http://www.astra.org.rs/wp-content/uploads/2015/10/ASTRA-biannual-2012-2013.pdf>, posećeno 3.4.2017.

O uslovima za rad karakterističnim za slučajeve trgovine ljudima zarad radne eksploatacije najbolje govori slučaj radnika angažovanih u Sočiju na građevinskim poslovima od strane firme „Novi gorod”. Radnici su od opreme za rad tokom cele godine imali samo letnje radno odelo i šuškvu jaknu za zimu, cipele su obezbeđivali sami ili su radili u papučama, a istovremeno su kažnjavani novčano (oduzimanjem od plate) ukoliko ne nose zaštitni šlem. Činjenica da su se nadali isplatama uticala je da, iako nezadovoljni, radnici nastavljaju da rade (ASTRA, 2015b). Važno je napomenuti da eventualna količina novca dobijena za prinudni rad ne negira postojanje trgovine ljudima. Slučaj firme „Dramil Grading Doo” iz Niša prijavljen ASTRI 2014 godine u kojem su radnici potpisali ugovor na šest meseci (rečeno im je da će nakon toga ugovor biti produžen), gde su bili navedeni podaci o firmi i radnom mestu, cena radnog sata (5\$) i to da će zarade biti isplaćivane jednom mesečno pokazuje kako kada ugovor postoji, on služi kao sredstvo da se radnici angažuju i dovedu u zabludu da se radi o legalnoj ponudi. Svoj primerak nisu dobili, a isti su po rečima radnika možda uništeni kako ne bi postojao pisani trag i dokaz o saradnji.

Gubljenje pravnog identiteta zbog nereguliranih dokumenata i oduzetih pasoša, neplaćeni rad i celokupna situacija stavlja radnike u poziciju nemogućnosti prekida ovog odnosa i napuštanja poslodavca bez obzira što su bili izloženi eksploataciji¹⁸. Tokom eksploatacije žrtava, trgovci koriste različite oblike nasilja. Fizičko nasilje nije uvek prisutno, već se žrtve kontrolišu korišćenjem psihološkog nasilja putem pretnji, manipulacija i laži, što predstavlja vid mentalnog zlostavljanja¹⁹. Kontrola kretanja je na različite načine prisutna pri trgovini ljudima, pa i u cilju radne eksploatacije. Mogu biti zatočeni i u izolaciji, ali i kada fizički mogu da se kreću ukoliko ne odlučuju o svom životu, mogućnost kretanja ne negira postojanje trgovine ljudima²⁰. Krajnji cilj trgovine ljudima je ostvarivanje zarade za trgovce ljudima kroz eksploataciju žrtve, a žrtva se zadržava različitim oblicima nasilja i postojanjem kontrole nad njom što omogućava poslušnost. Samovolju poslodavca ilustruje primer jednog od „belih šlemova” (nadzornika gradilišta, na hijerarhijskom nivou ispod uprave), u slučaju radnika SerbAz na jednom od gradilišta, koji je za mesec dana radnicima izrekao kazne u vrednosti od 60.000 evra. Razrađena hijerarhija u upravi i među nadređenim i podređenim sa raspodelom moći i primena različitih oblika sile uticala je na odnose među radnicima i različite forme zlostavljanja koje su trpeli. Tako, u slučaju radnika SerbAz na jednom od gradilišta, „doušnici” su bili kapilarno raspoređeni, a njihova uloga počinje od dočekivanja radnika na aerodromu. Jedna od strategija koje nadzornici koriste je regrutovanje doušnika među radnicima, u cilju obezbeđivanja informacija o eventualnim otporima sveprisutnom unižavanju uslova rada i dostojanstva radnika (ASTRA, 2015a). Metalni kontejneri (nekada sedište SerbAz) bili su u više navrata korišćeni kao pritvor i samica, kao i prostor za prebijanje radnika. Nasilje je najviše bilo usmereno prema onim radnicima koji su organizovali pregovore sa rukovodstvom kompanije i koji su se aktivno borili za ostvarenje svojih prava i prava svojih kolega (ASTRA, 2015a).

¹⁸ Videti: <http://www.astra.org.rs/wp-content/uploads/2015/10/ASTRA-biannual-2012-2013.pdf>, posećeno 3.4.2017.

¹⁹ Videti: <http://www.ASTRA.rs/cinjenice-o-trgovini/sta-je-trgovina-ljudima/>, pruzeto 3.4.2017.

²⁰ Videti: <http://www.ASTRA.rs/cinjenice-o-trgovini/sta-je-trgovina-ljudima/>, pruzeto 3.4.2017.

Radnici su na pojedinim gradilištima bili prinuđeni da pre napuštanja gradilišta potpišu dokument nepoznate sadržine kao uslov da dobiju pasoš i u nekim slučajevima određenu malu sumu zarađenog novca, čime su poslodavci, služeći se ucenom, zloupotrebili poziciju radnika i iskoristili njihov zavisni položaj i loše materijalne prilike²¹. U slučaju Azerbejdžana (ASTRA, 2015a), organizovan je kolektivni povratak jer je to najbrži i najefikasniji način za uklanjanje dokaza i zataškavanje činjenica u vezi sa eksploatacijom, čime su stvoreni uslovi da počinoci ne odgovaraju za svoja dela. Radnici su bili primorani da na dan povratka kući potpišu dokument u kome je bilo navedeno da su u potpunosti isplaćeni i da su uslovi bili zadovoljavajući. Primer zataškavanja je slučaj radnika angažovanih za firmu Tradeunique D.O.O., gde je nakon posete firmi tržišni inspektor saopštio da je pečat u pasošima radnika jedini dokaz da su uopšte bili u Rusiji, te da nema nikakvih pisanih dokaza o saradnji firme Tradeunique i radnika na gradilištima u Sočiju (ASTRA, 2015b).

Zabeleženi slučajevi u Rusiji pokazuju da kada u zemlji destinacije nastanu *problemi sa poslodavcem i sa Federalnom migracionom službom, oni najčešće ostaju prepušteni sami sebi, jer ne uspevaju da stupe u kontakt sa nadležnim insititucijama u Rusiji, a ukoliko i ostvare kontakt, retko dobijaju očekivanu pomoć*²². *Sami radnici nemaju nikakav interes da slučajeve prijave i da na taj način prođu kroz sistem, jer uviđaju da za njih sistemski organizovana pomoć i ne postoji; takođe, plaši ih mogućnost da neće biti prepoznati kao žrtve svojih poslodavaca, već da će biti krivično odgovorni za ilegalan boravak i rad u Rusiji. Zbog toga i po povratku u Srbiju izbegavaju kontakt sa policijom i ne prijavljuju šta im se dogodilo. Šanse da će nadoknaditi sve što su izgubili su jako male ili nikakve*²³. U slučaju Tradeunique, kako se deo radnika samoorganizvano vratio u Srbiju, nakon što su kontaktirali zakonskog zastupnika zbog refundacije putnih troškova koji im je saopštio da ne postoje zakonske obaveze prema njima jer su se ranije vratili, rečeno im je da ukoliko se odluče da ih tuže ne bi mogli da pokriju visoke troškove vođenja sudskog postupka protiv njega tj. firme.

Država iz koje dolaze radnici i ona u kojoj su boravili lako mogu da izbegnu da ukažu institucionalnu i pravnu pomoć radnicima sa jedne strane, a sa druge, u zemlji destinacije, mogu da kriminalizuju same radnike zbog ilegalnih migracija. Ilegalnost migranata omogućava njihovu radnu eksploataciju, a u strahu da mogu da budu deportovani, oni će više trpeti. Pokazuje se da se obrazac maltretiranja ne završava ni po povratku radnika u Srbiju. U slučaju Azerbejdžana, po povratku nastavljeno je sa pretnjama radnicima da će da će biti uhapšeni kao ilegalni migranti ako se ikada vrate u Azerbejdžan gde su imali potencijalne nove poslove (ASTRA, 2015a).

²¹ Videti: <http://www.astra.org.rs/wp-content/uploads/2015/10/ASTRA-biannual-2012-2013.pdf>, posećeno 3.4.2017.

²² Videti: <http://www.astra.org.rs/wp-content/uploads/2015/10/ASTRA-biannual-2012-2013.pdf>, posećeno 3.4.2017.

²³ Videti: <http://www.astra.org.rs/wp-content/uploads/2015/10/ASTRA-biannual-2012-2013.pdf>, posećeno 3.4.2017.

Pogled na trgovinu ljudima zarad radne eksploatacije spolja

Tokom 2008. godine, TNS Medium Gallup je za ASTRINE potrebe sproveo ispitivanje percepcije i razumevanja problema trgovine ljudima među građanima i građankama Srbije na reprezentativnom uzorku. Najznačajnijim uzrokom trgovine ljudima među građanima smatra se siromaštvo (72%), kao i elementi koji idu uz njega, poput želje za boljim životom (42%) i nezaposlenosti (37%). Zatim, trgovini doprinosi korupcija (31%), tranzicija (25%) i nekadašnje ratno okruženje 21%. Trgovina ljudima prepoznata je u različitim oblicima od strane ispitanika i ispitanica poput seksualne eksploatacije (92 %), radne eksploatacije (63%), prinudnog prosjačenja (62%) i drugih oblika. Veliki broj ispitanika ovu pojavu smatra emotivno potresnom, te ne može jasno da artikuliše njenu definiciju (TNS Medium Gallup, 2008).

Oslanjajući se na pomenuto istraživanje, za potrebe ovog rada, najbitiniji su rezultati koji govore o percepciji krivice žrtava trgovine ljudima (TNS Medium Gallup, 2008). Najveći broj građana (47%) smatra da žrtva trgovine ljudima nije kriva za situaciju u kojoj se našla, trećina građana (34%) nije sigurna po pitanju krivice same žrtve, dok 18% misli da jeste. Oni koji smatraju da žrtva nije kriva pokazuju veliku empatiju, uz često osuđivanje države koja doprinosi trgovini lošom ekonomskom politikom (visoka nezaposlenost, plate od kojih ne može da se živi, nebriga o siromašnim i marginalizovanim grupama) i neadekvatnim zakonskim regulativama i kaznama za trgovinu ljudima. Građani takođe smatraju da manjak informacija i svesti o problemu trgovine ljudima stavlja siromašne i neobrazovane u opasnost postajanja žrtvom. Građani koji su neodlučni po pitanju krivice žrtve za situaciju u kojoj se našla, najčešće obrazlažu da sve zavisi od okolnosti (da li je oteta ili je svojevolejno pristala na posao) pod kojima je žrtva dospela u datu situaciju. Nezavisno od okolnosti, oni pokazuju razumevanje i empatiju za bezizlaznost situacije u kojoj se žrtva na kraju nalazi. Za treću grupu građana, krivica žrtva je neupitna, a motivi koji su je doveli u tu poziciju su želja za „brzom i lakom zaradom”. Razlog zašto se žrtva percipira kao krivac je u njenim karakternim osobinama poput naivnosti, lakomisenosti i lakovernosti. Kod ove vrste objašnjenja, građani odgovornost vide isključivo u pojedincu. Ono što generalno ne prepoznaju je sekundarna traumatizacija žrtava kao ni potreba za osnaživanjem i reintegracijom žrtve u društvo. Posledica prebacivanja odgovornosti za ulazak u trgovinu ljudima na pojedinca vidi se u mišljenja o krivičnoj odgovornosti osoba koje se prinudno bave nezakonitim poslovima, gde 41% smatra da žrtva prinude ne treba da odgovara pred zakonom, 44% smatra da treba što pokazuje da postoji veoma velika osuda žrtve.

Ono što je prepoznato u stavovima građana je vrednovanje načina na koji ljudi dolaze do zarade. Paradoksalnost neoliberalizma i ideologije individualizma leži u tome da je sa jedne strane pojedinac odgovoran u izboru posla, a da istovremeno postoje očekivani kriterijumi o tome kakav posao treba da bude. Kako Kuljić (2016: 530) ističe, saosećanje i empatija su istorijski promenljivi sastavni delovi raznih hegemonih epohalnih svesti od

antike, preko socijalističkog humanizma do savremenog filantropokapitalizma koja je nametnula moralno-političku svest razdoblja u kom živimo. Sa postsocijalističkom transformacijom, države na periferiji kapitalističkog sistema, poput Srbije, međusobno se takmiče u tome ko će stvoriti „povoljniju poslovnu klimu za strane investitore”²⁴ obaranjem cene radne snage i održanjem visoke nezaposlenosti *imati posao* postaje privilegija. U ovakvoj atmosferi, socijalnim dijalogom se naziva primoravanje sindikata i radnika da pristanu na uslove koje diktira vlast; istovremeno, na mikroplanu se krivica zbog potrebe za „lakom zaradom” ljudi koji postanu žrtve trgovine ljudima, koja je zapravo najizrazitiji oblik radne eksploatacije, pripisuje njima, umesto onima koji ih vladajućom politikom u tu situaciju smeštaju.

Uzevši u obzir efekte izmena Zakona o radu, rezultate mera štednje započelih 2014. koje traju i dalje, kao i ideološko-propagandno delovanje koalicije na vlasti, ukoliko bi se istraživanje na reprezentativnom uzorku sprovedo danas, ono bi otvorilo prostor za razumevanje načina na koji, skoro 10 godina kasnije, građani tumače uzroke i odgovornost za trgovinu ljudima u cilju radne eksploatacije. Dimenzije koje bi doprinele izoštravanju perspektive jesu obrazovanje i ekonomski status građana, odnosno dostupnost informacija. Da li su, s obzirom na dodatno osiromašenje i nezaposlenost, građani prinuđeni da traže nove načine da obezbede sebe i svoje porodice? Da li uopšte možemo govoriti o ličnom izboru? Koji su razlozi za nereagovanje nadležnih organa u zemlji porekla i zemlji odredišta? Koji sve faktori doprinose nerazumevanju težine situacije u kojoj su se našli radnici žrtve trgovine ljudima i ko je odgovoran za to što se trgovina ljudima i dalje poima kao visoko profitabilan i slabo kažnjavan vid kriminala?

²⁴ Više videti na linku <http://radnik.rs/2017/03/radna-prava-po-meri-stranih-investitora/>.

Zaključak

Posledice koje trgovina ljudima zarad radne eksploatacije ima su višestruke: one mogu biti lične (tiču se pojedinaca, žrtava, kao i njihovih porodica) i šire društveno-političke. Budući da pitanje posledica na psihičko zdravlje pojedinaca prevazilazi okvire ovog rada, bavićemo se ovim drugim.

U Srbiji, najrelevantniji društveni akteri (civilno društvo), kada je reč o ovoj temi, pretežno su koncentrisani na pružanje direktne pomoći žrtvama trgovine ljudima i kampanje koje služe podizanju svesti o ovom problemu. Pitanje trgovine ljudima u kontekstu radne eksploatacije nalazi se u senci drugih oblika trgovine ljudima (npr. trgovina u cilju seksualne eksploatacije), a izostajanje adekvatnog odgovora države spontano onemogućava širu problematizaciju problema usled neophodnosti da se reaguje odmah i na konkretnu situaciju na terenu.

Svaki slučaj na sudu koji trgovinu ljudima zarad radne eksploatacije tretira kao spor vezan za kršenje radnog prava, ali i svaka društvena reakcija koja ne uzima u obzir širi kontekst urušavanja osnovnih prava vezanih za rad, zamagljuje činjenicu da je trgovina ljudima posledica sistemske eksploatacije, zapravo njen najizraženiji oblik. U svetlu toga, osim mera protiv trgovine ljudima (kao posledice posmatranja trgovine ljudima kao vanrednog, izuzetnog problema koji zahteva vanredno, izuzetno rešenje²⁵), potrebno je baviti se i pitanjima radnog zakonodavstva i mera koje omogućavaju legalne radne migracije.

Paradoksalno, u trenutku dok se u Srbiji ostvarivanje osnovnih prava na radu tretira kao anahrono, prevaziđeno, aktuelno u socijalizmu i suvišno, budući da su ljudi zadovoljni ako uopšte imaju posao, dakle, usled normalizacije nezaposlenosti karakteristične za kapitalizam na periferiji, problematizovanje trgovine ljudima zarad radne eksploatacije otvara prostor za vraćanje pitanja eksploatacije u javni govor. Danas, u Srbiji, ovo je posebno važno s obzirom na nove najavljene izmene Zakona o radu; takođe, politički odgovor neoliberalnih, desničarskih i centrističkih struja ne donosi temeljno rešenje, budući da ne zadire u pitanje ekonomije i moći koja proizlazi iz položaja na društvenoj lestvici. Kampanje usmerene protiv trafikinga moraju skrenuti pažnju na različite forme opresije i nejednakosti²⁶.

²⁵Videti: <https://www.opendemocracy.net/beyondslavery/sameera-hafiz/beyond-survival-lessons-from-domestic-worker-organising-campaigns-against>, posećeno 13. 3. 2017. godine

²⁶ Ibid.

Spisak korišćene literature

- ASTRA. 2015b. Studije slučaja - radna eksploatacija. Beograd: ASTRA (neobjavljeno)
- ASTRA. Dvogodišnji izveštaj 2012-2013. Dostupno na <http://www.astra.org.rs/wp-content/uploads/2015/10/ASTRA-biannual-2012-2013.pdf>, posećeno 3.4.2017.
- ASTRA. Šta je trgovina ljudima. Dostupno na <http://www.ASTRA.rs/cinjenice-o-trgovini/sta-je-trgovina-ljudima>, posećeno 3.4.2017.
- Blagojević, M. 2012. *Žene i muškarci u Srbiji: Šta nam govore brojevi?* Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj
- Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima. 2015. Izveštaj o radu za 2014. godinu. Dostupno na: <http://www.centarzztlj.rs/images/download/IZVESTAJ%20O%20RADU%202014.pdf>, posećeno 24.4.2017.
- Cvejić, S., Lazić, M. 2008. „Postsocijalistička transformacija i fragmentacija radničke klase: slučaj Srbije i Hrvatske”, u: Vujović, S (ur.). *Društvo rizika*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Grupa autorki. 2011. *Trgovina ljudima u republici Srbiji - Izveštaj za period 2000–2010*. Beograd: NVO ASTRA
- Grupa autora. 2017. *Ljudska prava u Srbiji 2016*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava
- Esarey, D. 10 July 2014. HTC blog: Talking about Trafficking: Should we use the words slave and slavery?. Dostupno na <http://humantraffickingcenter.org/talking-trafficking-using-words-slave-slavery/>, posećeno 31.3.2017.
- Haralambos, M. 2002. *Sociologija - Teme i perspektiva*. Zagreb: Golden marketing
- Hafiz, S. 16 January 2017. Beyond survival: lessons from domestic worker organising campaigns against human trafficking and labour exploitation. Dostupno na <https://www.opendemocracy.net/beyondslavery/sameera-hafiz/beyond-survival-lessons-from-domestic-worker-organising-campaigns-against>, posećeno 13. 3. 2017. godine
- Invest in Serbia. *Youtube*, okačio JUGOSLAV RISTIC, 9.12.2014, <https://www.youtube.com/watch?v=XEpUrhGvBo0>, posećeno 13. 3. 2017. godine
- Kovačević, E. 23.3.2017. Posle tragedije u Goši: 300.000 radnika bez redovne plate. Dostupno na <http://rs.n1info.com/a237155/Biznis/300.000-radnika-u-Srbiji-bez-redovne-plate.html>, posećeno 31.3.2017.
- Kuljić, T. 2000. „Činioci izmene epohalne svesti krajem 20. veka”. *Sociologija*, 42(3), 451-464. Dostupno na: http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/sociologija/XLII_3/d007/show_html?stdlang=ser_lat (pristupljeno 10. 4. 2017)
- Kuljić, T. 2008. „Neoliberalizam i levica: evropski centar i srpska periferija”, u: Mladenović, I., Timotijević M (ur.). *Sloboda, jednakost, solidarnost i internacionalizam: Izazovi i perspektive savremene levice u Srbiji*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung

- Kuljić, T. 2016 „ALTRUIZAM, FILANTROPIJA I HUMANIZAM – pojmovnoistorijski aspekti solidarnosti”. *Sociologija*, 58(4), 525-551. Dostupno na: http://www.sociologija.org/admin/published/2016_58/4/515.pdf
- NVO ASTRA, NVO Otvorena porta La Strada Makedonija, NVO Partnerstvo za društveni razvoj. 2015a. Slučaj radne eksploatacije državljana Republike Srbije, Republike Bosne i Hercegovine i Republike Makedonije u Republici Azerbejžanu. Izveštaj. Beograd: NVO ASTRA
- NSPM. 29.6.2016. Aleksandar Vučić: Na 15. godišnjicu Đinđićevog ubistva podićiću mu spomenik u Beogradu. Dostupno na <http://www.nspm.rs/hronika/aleksandar-vucic-na-15.-godisnjicu-djindjicevog-ubistva-podicicu-mu-spomenik-u-beogradu.html?alphabet=1> , posećeno 13. 3. 2017. godine
- Radnik.rs. 19.1.2017. Za koga važi minimalna plata od 22.620 dinara? Dostupan na : <http://radnik.rs/2017/01/za-koga-vazi-minimalna-plata-od-22-620-dinara/>, posećeno 10. 4. 2017
- Reljanović, M. 2012. „Nedorečenosti i nedostaci o sprečavanju zlostavljanja na radu”. *Pravni instruktor : časopis za pravnu teoriju i praksu*, br. 25/26, 57-63
- Reljanović, M. 2015. „Nedostaci zakona o sprečavanju zlostavljanja na radu”. *Iustitia : časopis Udruženja sudijskih i tužilačkih pomoćnika Srbije*, br. 2, 62-67. Dostupno na: <http://www.paragraf.rs/kk/images-kk/iustitia-jun.pdf>
- Reljanović, M. Dosadašnja iskustva primene zakona o sprečavanju zlostavljanja na radu, neobjavljen rad
- TNS Medium gallup. 2008. Trgovina ljudima- Ispitivanje javnog mnjenja. Prezentacija. Beograd: NVO ASTRA i TNS Medium gallup
- Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu. Službeni glasnik RS, br. 36/2010
- Zakon o radu. Službeni glasnik RS, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014 i 13/2017 - odluka US.